

Het van Reynegom-getijdenboek

Schenking della Faille d'Huyse

Koning
Boudewijnstichting

Het van Reynegom-getijdenboek

“Miserere mei deus - Heb medelijden met mij God”

Schenking van Barones Monique della Faille d’Huyse,
ter nagedachtenis aan haar moeder, Barones Alix van Reynegom de Buzet

Colofon

Het van Reynegom-getijdenboek
Brussel (?), tweede kwart 15de eeuw, 130 x 90 mm, in bruikleen aan de
Koninklijke Bibliotheek van België, ms. IV 1293

Deze uitgave is ook beschikbaar in het Frans onder de titel
“Le livre d’heures van Reynegom”

Een uitgave van de Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21,
B-1000 Brussel

Redactie: Brigitte Dekeyzer (K.U.Leuven, Illuminare – Studiecentrum voor
Miniatuurkunst) en Anne Margreet W. As-Vijvers (IJsselstein, Nederland)

Coördinatie voor de Koning Boudewijnstichting:
Anne De Breuck, Stéphanie Geubel, Carine Poskin

Grafische vormgeving: Bailleul Ontwerpbureau

Druk: Euroset NV

Fotografie: Philippe de Formanoir; p. 45: Drents Museum Assen,
Nederland

Deze uitgave kan gratis besteld worden: online via www.kbs-frb.be,
per mail naar publi@kbs-frb.be of telefonisch bij het contactcentrum
van de Koning Boudewijnstichting: tel. +32 70 23 37 28
of fax +32 70 23 37 27

D/2005/2893/28
ISBN: 90-5130-515-X
NUR: 694

December 2005

De Koning Boudewijnstichting heeft geprobeerd contact op te nemen
met al wie copyright heeft op de illustraties in deze publicatie.
Indien er foto's of kunstwerken werden afgedrukt zonder voorkennis
van de rechthebbenden, dan kunnen die zich wenden tot de
Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, B-1000 Brussel.

Voorwoord

De aankoop van het Getijdenboek van Tavernier door de Koning Boudewijnstichting en de voorstelling ervan in de Koninklijke Bibliotheek van België in 2002 lieten een diepe indruk na op barones Monique della Faille d’Huyse. Zij bezat immers een waardevol handschrift dat een merkwaardige overeenkomst vertoonde met het Getijdenboek van Tavernier en dat van generatie op generatie in de familie was overgedragen. Zelf had ze het ontvangen uit handen van haar moeder, barones Alix van Reynegom de Buzet. Was dit getijdenboek een al even belangwekkend element van ons erfgoed als dat van Tavernier?

Jarenlang zorgde mevrouw della Faille ervoor dat deze familieschat in de beste omstandigheden werd bewaard. Ze vond het alleen jammer dat niemand anders ervan kon genieten. Toen rijpte het plan om het werk aan de Koning Boudewijnstichting te schenken, op voorwaarde dat de Stichting het grote publiek in staat zou stellen met deze belangrijke getuigenis van de middeleeuwse cultuur kennis te maken. Met grote erkentelijkheid heeft de Stichting dit gulle geschenk aanvaard. Dit gebaar maakt het immers mogelijk om ruimere bekendheid te geven aan een ontbrekende schakel in een van de vermaardste kunstproducties van ons land, de handschriften en hun verluchters. Tegelijk werd het mogelijk grondiger wetenschappelijk onderzoek te verrichten naar de productie en het gebruik van getijdenboeken, waarover lang nog niet alles is geweten.

Onze oprechte dank, Mevrouw, voor dit gebaar van vrijgevigheid, dat blijk geeft van een grootse visie. Na de gildenbreuk die haar plaats gekregen heeft in het Museum Sterckshof in Antwerpen, heeft nu ook dit van Reynegom-getijdenboek zijn weg naar de publieke verzamelingen gevonden. Het is in de Koninklijke Bibliotheek van België dat het werk vanaf nu zal worden bewaard en bestudeerd.

De Stichting wenst eveneens haar dank te betuigen aan Brigitte Dekeyzer en Anne-Margreet As-Vijvers, die het werk vol enthousiasme hebben bestudeerd. Ondanks de beperkte tijd die ze ter beschikking hadden, hebben ze toch een tipje kunnen oplichten van de sluier van geheimzinnigheid die rond dit handschrift hangt, hoewel het werk zeker nog niet al zijn geheimen prijs heeft gegeven. Er zijn inderdaad nog steeds enkele elementen van het raadsel onopgelost gebleven. Maar dat is iets voor de toekomst...

Onze dank ten slotte aan Patrick Lefèvre, algemeen directeur van de Koninklijke Bibliotheek van België, en aan Bernard Bousmanne, conservator van het Handschriftenkabinet. De Stichting prijst zich gelukkig te kunnen rekenen op hun kennis en ervaring om de elementen van ons erfgoed die ze koopt of als geschenk krijgt tentoon te stellen, te bestuderen en ruimere bekendheid te geven. Zonder hun gewaardeerde medewerking zouden we de doelstellingen van het Fonds voor het roerend cultureel erfgoed onmogelijk kunnen verwezenlijken.

Inleiding

“Everybody’s status had to be constantly demonstrated, at every opportunity and using all available means” (Wim Blockmans, in: *Showing Status. Representations of Social Positions in the Late Middle Ages*, red. Wim Blockmans en Antheun Janse, Turnhout, 1999, p. 485).

Het getijdenboek, hét gebedenboek voor leken in de late middeleeuwen, was een middel bij uitstek om iemands sociale positie te tonen. Koningen, edellieden, rijke en matig bemiddelde burgers en kooplieden hadden er één of meerdere in hun bezit. In sommige is de beeltenis van de opdrachtgever of bestemming afgebeeld; soms ook is er een monogram, wapenschild, devies of leuze in geschilderd. Dat is het geval met het van Reynegom-getijdenboek, zo genoemd naar de familie waarin het handschrift vóór de schenking aan de Boudewijnstichting sinds de zestiende eeuw werd bewaard. Een dame, devoot knielend in gebed, is twee maal in het handschrift afgebeeld. Afgaande op haar kleding en op de stijl van de decoratie behoorde zij tot de gegoede middenklasse uit het tweede kwart van de vijftiende eeuw.

Waar het handschrift is gemaakt, is niet helemaal duidelijk. Het Brabantse dialect van een deel van de teksten, de gebedencyclus en de decoratie wijzen mogelijk naar een Brussels atelier. Tot nog toe zijn er eigenlijk geen handschriften bekend die dezelfde stijlkenmerken vertonen. De verluchters – op zijn minst twee – verantwoordelijk voor het schilderen van de 29 (oorspronkelijk 32) miniaturen, randversieringen en initiaaldecoraties hanteerden een heel eigen, zeer karakteristiek stijldioom.

Over het handschrift is nooit enige studie verschenen. Enkel in een artikel over de geschiedenis van de familie van Reynegom wordt er kort naar verwezen. Deze tekst moet dan ook opgevat worden als een eerste kennismaking. Aan bod komen de inhoud en het gebruik van het manuscript, de bestemming, het decoratieprogramma, het productieproces, de stijlkenmerken, de band en de historiek.

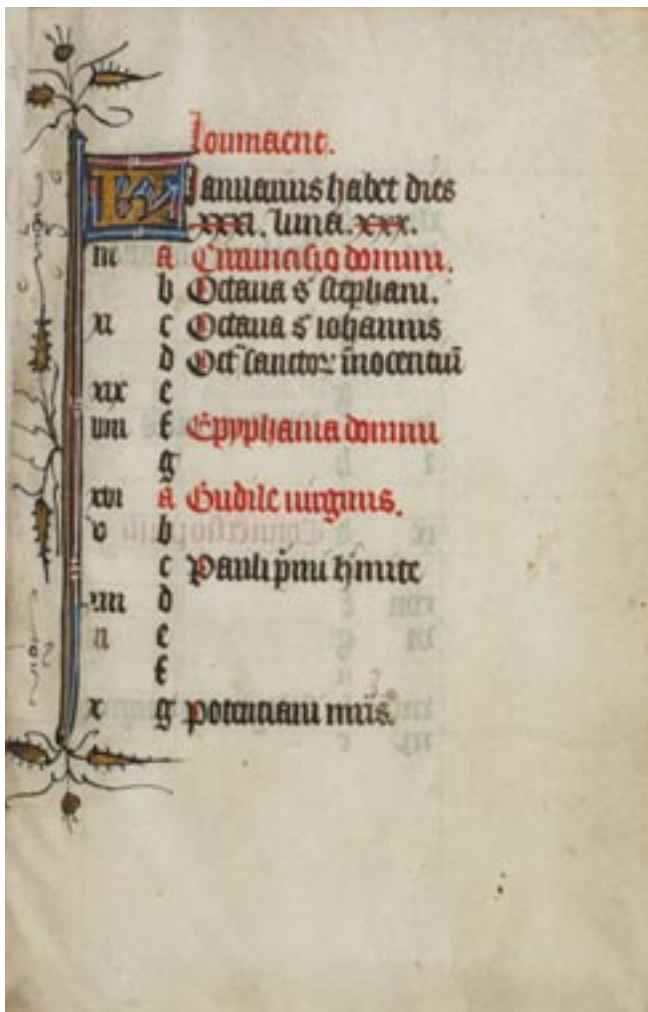
Graag willen wij een aantal mensen bedanken, in de eerste plaats mevrouw Anne De Breuck, opdrachthouder bij de Koning Boudewijnstichting, die ons de mogelijkheid heeft geboden om dit onbekende handschrift te bestuderen. Een bijzonder woord van dank gaat naar de schenkster van het getijdenboek, mevrouw Monique della Faille d’Huyse,

die ons alle mogelijke informatie over het handschrift ter beschikking stelde. Ten slotte ook een woord van dank aan Bernard Bousmanne, conservator handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België, en Ann Kelders, die ons alle faciliteiten verschaften om het manuscript, dat thans in depot aan de Koninklijke Bibliotheek van België is gegeven onder nummer IV 1293, te bestuderen en aan Gregory Clark, Elly Cockx-Indestege, James H. Marrow, Johan Oosterman, Jan Storm van Leeuwen, Saskia Van Bergen en Dominique Vanwijnsberghe voor hun onschatbare hulp bij de redactie van deze tekst.

De gebeden

Getijdenboeken waren onmiskenbaar de bestsellers van de middeleeuwen. Zij waren bestemd voor de persoonlijke devotie van gelovigen. Hoewel lang niet iedereen zich boeken kon veroorloven, was in vele huishoudens van gegoede vijftiende-eeuwse burgers een getijdenboek aanwezig. Behalve voor privé-devotie deed het ook dienst als studieboek, waaruit kinderen leerden lezen.

Het van Reynegom-getijdenboek is zo'n devotieboek. De inhoud van een getijdenboek ligt in principe vast, maar er bestaan verschillen afhankelijk van de plaats en de tijd waarop het werd gemaakt en van de wensen van de opdrachtgevers. Het van Reynegom-getijdenboek opent

Kalenderbladzijde maand januari (1r)

– zoals gebruikelijk is – met een eeuwigdurende *Kalender* (fols. 11r-12v), waarin maand na maand de vaste feestdagen en de heiligenfeesten zijn geschreven. De belangrijkste zijn in rode inkt aangegeven, de andere in (bijna) zwarte inkt. Links van de rij namen staan het zgn. gulden getal (in Romeinse cijfers) en de zondagsletter, die na het maken van een aantal berekeningen toelaten om de Paasdatum te bepalen (Pasen valt niet elk jaar op dezelfde datum).

Het ‘Kleine Officie van Onze Lieve Vrouw’ (fols. 13r-64v), kortweg *Mariagetijden* genoemd, vormt de kern van elk getijdenboek. De tekst is ontleend aan het brevier van de geestelijken, waarin de gebeden voor het kerkelijk officie (koorgebed) zijn opgenomen; de getijden zijn de officiële gebedsuren van de kerk, waarop het officie werd (en wordt) gelezen. Er zijn acht gebedsuren: metten, lauden, priem, terts, sext, none, vespers en completen. Die achtdeling komt ook in de *Mariagetijden* terug. Het is de bedoeling om zeven of acht keer per dag een gedeelte te lezen: de metten (die in het kerkelijk officie ’s nachts plaatsvonden) en de lauden bij het opstaan, tot en met de completen voor het slapengaan.

Elk getijde bestaat voor een groot deel uit psalmen, voorafgegaan en gevolgd door een eenregelig vers (antifoon), dat de inhoud van de psalm benadrukt. Verder zijn er een of meer hymnen (lofzangen), lezingen uit de Bijbel (lessen of capitula) gevolgd door een antwoordvers (responsorium) en afsluitende gebeden of oraties. De verschillende onderdelen zijn herkenbaar aan de opschriften in rode inkt, de rubrieken, die tussen de teksten zijn geschreven. Zij zijn, net als de tekst zelf, in het Latijn gesteld.

Naast de *Mariagetijden* behoren ook de *Boetpsalmen*, gevolgd door de *Litanie* van alle heiligen, tot de basisteksten van het getijdenboek (fols. 65r-82v). De boetpsalmen zijn de zeven psalmen (ps. 6, 32, 38, 51, 102, 130 en 143) die koning David, de beroemde modelvorst uit het Oude Testament, speciaal zou hebben gecomponeerd als boetedoening voor zijn zonden. De teksten smeken om vergeving en om verzoening met God. Dat is volgens de middeleeuwse geloofsbeleving nodig in het licht van het onvermijdelijke einde, dat in het *Dodenvigilie* (of dodenofficie) – de derde kerntekst van het getijdenboek – aan bod komt. Dat vigilie werd speciaal gereciteerd wanneer er iemand was overleden. Bovendien konden de nabestaanden de tijd die een overleden familielid in het vagevuur moest doorbrengen verkorten door het dodenvigilie regelmatig, liefst dagelijks, te bidden. Merkwaardig genoeg bevat het van Reynegom-getijdenboek geen dodenofficie.

Aan de basisstructuur van het van Reynegom-getijdenboek zijn verscheidene teksten toegevoegd die regelmatig, maar niet altijd in dezelfde volgorde, in getijdenboeken voorkomen: de H. Kruisgetijden, de H. Geestgetijden, de Getijden van het H. Sacrament, de Mariamis, Evangelie-lezingen, diverse gebeden o.a. gericht tot Maria, het passieverhaal en de gebeden tot heiligen, ook wel suffragia genoemd.

De *Getijden van het H. Kruis* (fols. 83r-91r) handelen over het lijden van Christus en zijn net als de daaropvolgende *Getijden van de H. Geest* (fols. 92r-98v) die zich op het Pinkstergebeuren concentreren, veel korter dan de Mariagetijden. Er zijn zeven gebedsuren (geen lauden). De tekst voor elk getijde bevat geen psalmen en beperkt zich tot een aantal verzen en responsoria, een hymne en een gebed.

Christus voor Pilatus (35v)
Kruisdraging (45v)

Iets minder gangbaar dan de voorafgaande twee gebedscycli zijn de *Getijden van het H. Sacrament* (fols. 99r-107v), waarvan de gebeden zijn ontleend aan de liturgie van het feest van Corpus Christi, ingesteld door paus Urbanus IV in 1264. De feestdag herdenkt de instelling van het Sacrament van de Eucharistie door Christus tijdens het Laatste Avondmaal.

Na die getijden volgt een *Mariamis* (fols. 108r-112r), een aan Maria opgedragen votiefmis waarmee de aandacht van de gelovige opnieuw wordt gericht op de H. Maagd, als moeder van Christus de belangrijkste voorspreekster. Daarna komen de *Evangelieperikopen* (fols. 112v-116v) of lezingen uit de evangelies van Johannes, Lucas, Mattheus en Marcus: het kerstverhaal (Joh. 1: 1-14), de gebeurtenissen rond de Annunciatie of de Boodschap van de engel Gabriël aan Maria (Luc. 1: 26-38), het verhaal van de Drie Wijzen (Mat. 2: 1-12) en de tekst over de Zending van de apostelen (Mar. 14: 14-20).

Het volgende gedeelte bevat allerlei geliefde *Gebeden* (fols. 128v-134r), waaronder een aantal ter ere van Maria. Daarna volgt nogmaals een *Lezing uit het evangelie van Johannes* (fols. 135r-136v), maar nu over de passie van Christus (Joh. 18: 1-19, 42). Het laatste gedeelte van het boek bevat een aantal *Suffragia*, gebeden die bedoeld zijn om de voorspraak van heiligen te vragen voor wie de bestemming een speciale verering koesterde. Die bestaan uit een antifoon, een vers, een responsorium en een oratie.

Samen weerspiegelen de teksten uit het van Reynegom-getijdenboek de hoop van de middeleeuwse gelovige op redding. Op het einde van de tijden, de dag van het Laatste Oordeel, worden immers de goeden van de slechten gescheiden, gaat de een naar de hemel, de ander naar de hel. Om eeuwige verdoemenis te voorkomen, bidt de gelovige tot Onze-Lieve-Vrouw en tot de heiligen, die hem als voorsprekers bij Christus een plaats in het hiernamaals kunnen bereiden.

Onderstaand overzicht geeft de volledige inhoud van het van Reynegom-
getijdenboek weer.

Folio's	Tekst	Folio's	Tekst
11r-12v	Kalender	129r-129r	Ave verum corpus
131r-64v	Mariagetijden	129r-130r	Acht Verzen van Bernardus
14r-23v	Metten	130v-131v	Veni creator
25r-34v	Lauden	133r-134r	Salve sancta facies
36r-39v	Priem	134v-136v	Passie-evangelie volgens Johannes
41r-44r	Terts	137r-171v	Suffragia – ter ere van:
46r-48v	Sext	138r-138v	Johannes de Evangelist
50r-52v	None	140r-140v	Margaretha
54r-59v	Vespers	142r-142v	Gorik
60r-64r	Completen	144r-144v	Anna
65r-82v	Boetpsalmen Litanie (vanaf 76r)	146r-146v	Michiel
83r-91v	H. Kruisgetijden	148r-148v	Johannes de Doper
92r-98v	H. Geestgetijden	150r-150v	Adrianus
99r-107v	Getijden van het H. Sacrament	152r-152v	Antonius Abt (of de Grote)
108r-112r	Mariamis	152v-153v	Antonius Abt [nogmaals]
112v-116v	Evangelieperikopen	155r-155v	Laurentius
112v-113v	volgens Johannes	157r-158r	Maria Magdalena
113v-114v	volgens Lucas	158r-158v	Maria Magdalena [nogmaals]
114v-116r	volgens Mattheus	160r-160v	Barbara
116r-116v	volgens Marcus	162r-162v	Catharina
117r-128r	Mariagebeden	163r-163v	Elisabeth
117r-122r	O clementissima	165r-165v	Goedele
122r-122v	Salve regina	167r-167v	Christoffel
123r-126r	Obsecro te	169r-169v	Cornelius
126r-128r	O intemerata	171r-171v	Alle heiligen
128v-134r	Diverse gebeden	172r-182v	Nederlandstalige gebeden
128v-128v	Anima christi (gebed tijdens de consecratie)	172r-174v	Ter ere van Jezus' zoete naam (vertaling van O Bone Ihesu)
		175r-177v	Ter ere van het Lichaam en Bloed van Christus (gebed tijdens de consecratie)
		177v-178r	Twee kleinere gebeden
		178v-182v	Biecht

Een Brusselse dame?

Vele getijdenboeken zijn voorzien van miniaturen, margedecoraties en initiaalversieringen, die de religieuze woorden als het ware in de verf zetten. Die decoraties structureren de inhoud van het getijdenboek, ze ondersteunen de betekenis van de gebedsteksten en verfraaien het manuscript. Sommige getijdenboeken zijn relatief bescheiden van opzet, maar andere zijn ware pronkvoorwerpen, waarmee de bezitter zijn rijkdom en vroomheid kon etaleren in de woonhuizen, op de straten en de pleinen en in de kerken.

Ook in het van Reynegom-getijdenboek gaan devotie en decorum hand in hand. Met zijn oorspronkelijk 32, nu nog 29 bladgrote miniaturen, talloze randversieringen en gedecoreerde initialen is het een rijk verlicht boek.

*Annunciatie met
eigenaresse in de
randversiering (13v)*

Hoewel niet meer valt te achterhalen voor wie het precies gemaakt is, blijkt zowel uit de teksten als uit de beelden dat de oorspronkelijke bezitter een dame uit de welgestelde middenklasse is geweest.

De eigenaresse van het van Reynegom-getijdenboek is op twee plaatsen in het handschrift afgebeeld. Een eerste keer verschijnt zij op folio 13v bij de *Annunciatie* die het begin van de Mariagetijden inleidt. Dat is een zeer geschikte plaats, aangezien de Mariagetijden het belangrijkste onderdeel van het manuscript vormen. Ze knielt op een kussen in de randversiering en is in gebed verzonken. Dezelfde vrouw verschijnt nogmaals bij het begin van de Kruisgetijden (fol. 83v), in de rand van de *Bewening*, de voorstelling waarin de heilige Maagd treurt over het dode lichaam van haar Zoon. Met gevouwen handen bidt de eigenaresse om ontferming: “Miserere mei deus” zegt de tekst op de banderol. De kledij van de vrouw laat zien dat zij tot de goeude burgerij behoorde.

Dergelijke afbeeldingen waren zeer populair in de late middeleeuwen en zijn te vergelijken met de portretten op geschilderde diptieken of triptieken die door rijke burgers werden besteld: man en vrouw lieten zich vaak op de luiken portretteren in aanwezigheid van hun respectievelijke patroonheiligen.

Vermoedelijk woonde de in het van Reynegom-getijdenboek afgebeelde vrouw in Brussel en wellicht is het handschrift daar ook ontstaan. Zowel de teksten als de beelden wijzen in die richting. De dame voor wie het was bestemd sprak vermoedelijk Vlaams, want het handschrift bevat een flink aantal rubrieken in het Middelnederlands. De taal is een Brabants dialect. De namen van de maanden in de kalender zijn bijvoorbeeld als volgt aangegeven:

Folio	Middelnederlandse naam (in het van Reynegom-getijdenboek)	Huidige naam
1r	Loumaent	Januari
2r	Sporkille	Februari
3r	Meerte	Maart
4r	April	April
5r	Mey	Mei
6r	Braechmaent	Juni
7r	Hoymaent	Juli
8r	Oegstmaent	Augustus
9r	Spelmaent	September
10r	Wijnmaent	Oktober
11r	Machmaent	November
12r	Horemaent	December

*Opdrachtgeefster bij de Bewening
(detail van 83v)*

Aanbeveling bij het Johannes-evangelie (detail van 136v)

Verscheidene van de kleinere gebeden in het handschrift zijn voorzien van Middelnederlandse rubrieken, die de Latijnse teksten gemakkelijker herkenbaar maken.

Hier beghint tgetide vanden heyleghen sacramente (fol. 100r)	Hier beginnen de Sacramentsgetijden
Een ander bedinghen van onser liever vrouwen (fol. 126r)	Een ander gebed van Onze Lieve Vrouw
Een bedinge van ons heren ansijn (fol. 133r)	Een gebed tot het gelaat van Onze Heer
Dits van sinte goricke (fol. 142r)	Dit [gebed] is tot Sint Gorik

Aan het eind van het lijdensverhaal uit het Johannes-evangelie wordt aanbevolen om de tekst regelmatig te lezen. Die passage is net als de rubrieken in rode inkt geschreven.

Soe wie dit voerscreven evngelium leest oft enen priester hoort lesen met innicheiden die sal hebben .iii. dage aflacts verleent van den paus ian den .xxiisten Ende van meer andren pausen (fol. 136v)	Nu wie dit voorafgaande evangelie leest, of het een priester hoort voorlezen, met devotie, die zal verkrijgen 300 dagen aflaat, verleend door paus Johannes XXII en door andere pausen
---	--

Het laatste gedeelte van het van Reynegom-getijdenboek bevat gebeden die helemaal in het Middelnederlands zijn gesteld en die de gelovige tijdens de Mis (die in het Latijn werd gehouden) zelf kon bidden, onder meer tijdens de consecratie. Een van die gebeden bevat het woord *zondares* (*sonderssen*) (fol. 175r) en wijst dus uitdrukkelijk op een vrouwelijke lezer. Het boek eindigt met een Middelnederlandse tekst bestemd voor de biecht.

De feestdagen van de heiligen die in de kalender zijn vermeld, geven vaak een indicatie voor de bestemming van een getijdenboek. De heiligen die tijdens de Mis werden herdacht zijn namelijk van bisdom tot bisdom verschillend. Maar de kalender van het van Reynegom-getijdenboek is weinig specifiek: de vermelde hoogfeesten werden door de gehele kerk of tenminste algemeen in de Zuidelijke Nederlanden gevierd.

Slechts één feest in de kalender biedt een aanknopingspunt, namelijk dat van de heilige Goedele op 8 januari. Haar naam (“Gudile virginis” = Goedele, maagd) is in rode inkt geschreven. Op die dag werd haar

Kalenderbladzijde maand januari (detail van 1r)

feest dus plechtig gevierd. Volgens de legende werd Goedele omstreeks het jaar 650 geboren als dochter van de Brabantse vorst Witger en zijn echtgenote Amalberga. Al jong spande zij zich in om voor de armen en de zieken te zorgen. Later trok zij zich terug als boetelinge in het klooster van Moorsel bij Aalst, waar ze omstreeks 710 overleed. Goedele is de patrones van de Brusselse Sint-Michiels- en Sint-Goedele-kathedraal en wordt in talrijke kunstwerken voorgesteld. De vermelding van haar naamdag als hoogfeest duidt erop dat het van Reynegom-getijdenboek bedoeld was voor gebruik in de stad Brussel of in de directe omgeving daarvan.

Goedele komt ook voor in de litanie van alle heiligen in het van Reynegom-getijdenboek (fol. 80r), net als haar moeder, de heilige Amalberga (fol. 79v). Verder is zij nog te vinden in de suffragia

Goedele (164v)

(fols. 164v-165v), waar haar gebed met een miniatuur is versierd. Zij is voorgesteld met een palmtak en een boek in de ene hand en een lantaarn in de andere. Naast haar staat de duivel die tijdens een nachtelijke kerkgang in Moorsel haar lantaarn uitblies. Gelukkig was Goedele's gebed voldoende om de lantaarn weer te doen branden. (Die scène vindt een parallel in de legende van de heilige Genoveva van Parijs, die op dezelfde manier wordt voorgesteld.)

De suffragia tot de heiligen Gorik en Michiel bevestigen een mogelijke Brusselse context van het handschrift. De heilige Gorik (Gaugericus) was bisschop van Kamerijk, het bisdom waarin Brussel was gelegen, en bovendien patroonheilige van de stad Brussel. Hij wordt voorgesteld als een zegenende bisschop, met aan zijn voeten een draak, omdat hij volgens de legende het land bij Brussel van een dergelijk monster bevrijdde.

De aartsengel Michiel is eveneens patroonheilige van de stad, maar komt ook in vele andere getijdenboeken, zonder Brusselse connecties, voor.

Ook de (Latijnse) tekst van de Mariagetijden verschilt nogal eens per bisdom. Het gaat dan vooral om de antifonen en de capituli (vgl. hierboven). Als capitulum bij de lauden heeft het van Reynegomgetijdenboek de openingsfrase 'Virgo verbo concepit'. Dat is een variant die ook in het recent door de Koning Boudewijnstichting verworven Tavernier Getijdenboek voorkomt en in die context hypothetisch met Brussel werd verbonden. Of dat inderdaad het geval is, zal echter nader onderzoek moeten uitwijzen.

De opneming van Sacramentsgetijden in het van Reynegomgetijdenboek past eveneens goed in het beeld, want in Brussel bestond sedert de veertiende eeuw een bijzondere verering voor het H. Sacrament. Volgens de legende koesterde Jonathas, een rijke rabijn uit Edingen, de vurige wens om in het bezit te komen van gewijde hosties. Daarom vroeg hij aan Jan van Leuven om de kelk met gewijde hosties uit de Catharina-kapel van de Brusselse Kapellekerk voor hem te stelen. Twee weken nadat Jonathas de hosties in bezit had gekregen, werd hij vermoord.

Zijn echtgenote en zoon vluchtten naar Brussel en overhandigden de ciborie aan de joden daar, die vervolgens de moord trachtten te wreken door de hosties in hun synagoge te doorboren. Toen er bloed uit begon te vloeien raakten zij in paniek en vroegen aan een vrouw die Catharina

heette om de ciborie naar joden in Keulen te brengen, maar zij bracht hem uit vrees terug naar de pastoor van de Kapellekerk. Nadat hertog Wenceslas van Brabant de hostieschenners had laten opsporen, werden zij begin mei 1370 tot de brandstapel veroordeeld. De ciborie werd, op twee hosties na, plechtig naar de Sint-Goedelekerk overgebracht en dat in aanwezigheid van de hertog en hertogin Johanna. In 1436-1438 werd in Sint-Goedele een kapel ter ere van het H. Sacrament gebouwd, die luisterrijk werd versierd met beelden, altaarstukken en glasramen, waarvan er één geschonken was door Filips de Goede.

◁ Gorik (141v)
▷ Michiel (145v)

De miniatuur aan het begin van de Sacramentsgetijden in het van Reynegom-getijdenboek toont de *Verering van het H. Sacrament* en refereert mogelijk aan het wonder (fol. 99v). Twee engelen bewieroken een monstrans, waarin drie hosties zijn tentoongesteld. De rode stippen verwijzen naar de vijf wonden van Christus: twee in zijn handen, twee in zijn voeten en één in zijn zijde.

*Verering van het
H. Sacrament (99v)*

Versierde woorden

Bidden was een manier om Jezus, Maria en de heiligen te versieren, te eren. Gebed werd wel vergeleken met het aaneenrijgen van bloemen tot een krans of met het vervaardigen van een kostbare mantel voor degene tot wie men zijn gebed richtte. De gebeden die de Brusselse eigenaresse met behulp van het van Reynegom-getijdenboek kon lezen, zijn fraai gedecoreerd om nog eens te onderstrepen dat ze ter ere van God werden uitgesproken.

De decoraties structureren samen met de initialen tevens de tekst van het middeleeuwse boek, dat gewoonlijk geen inhoudsopgave of paginanummers kende. De geschilderde versieringen maken het de lezer gemakkelijk om de gebeden op te zoeken. De belangrijkste teksten beginnen allemaal op een rechterbladzijde en vangen aan met een grote, geschilderde initiaal, vanwaar versieringen uitwaaieren in de vier marges. Op de tegenoverliggende linkerbladzijde staat een bladgrote (of volblad-) miniatuur, die eveneens door randversieringen wordt omgeven. In het van Reynegom-getijdenboek zien we (direct na de kalender, die geen illustraties bevat) de eerste miniatuur bij de metten van de Mariagetijden. Alle acht gebedsuren zijn door middel van een bladgrote miniatuur en een vergrote initiaal geaccentueerd.

Meestal zijn de illustraties bij de Mariagetijden geïnspireerd op de grote momenten uit de kinderjaren van Christus en het leven van Maria (dit noemt men een Kindsheidcyclus), maar ze kunnen ook bestaan uit voorstellingen van het lijden van Christus (Passiecyclus). Wat er wordt afgebeeld staat min of meer vast, hoewel er varianten voorkomen per periode en per regio. Normaal gesproken bevatten beide cycli de volgende onderwerpen:

Getijde	Kindsheidcyclus	Passiecyclus
Metten	Annunciatie	Christus in de Hof van Olijven
Lauden	Visitatie	Gevangenneming
Priem	Geboorte	Christus voor Pilatus
Terts	Verkondiging aan de herders	Geseling
Sext	Aanbidding van de Wijzen	Kruisdraging
None	Opdracht in de tempel	Kruisiging
Vespers	Kindermoord (of: Vlucht naar Egypte)	Kruisafneming
Completen	Vlucht naar Egypte (of: Kroning van Maria)	Graflegging

De Gevangenneming luidt
de lauden in (24v-25r)

Soms is de volgorde van de voorstellingen enigszins aangepast, zoals bijvoorbeeld in de Kindsheidcyclus van het Tavernier Getijdenboek: de illustraties voor de sext en none zijn omgedraaid; de vespers tonen de *Vlucht naar Egypte*, terwijl de completeen zijn voorzien van de *Kindermoord*. Voor het van Reynegom-getijdenboek is echter bewust voor een andere oplossing gekozen, namelijk een combinatie van een Kindsheid- en een Passiecyclus. De miniatuur die de metten inluit, toont de *Annunciatie* van de engel Gabriël aan Maria, terwijl bij de overige gebedsuren passievoorstellungen zijn aangebracht.

Getijde	Folio	Illustratie in het van Reynegom-getijdenboek
Metten	13v	Annunciatie
Lauden	24v	Gevangenneming
Priem	35v	Christus voor Pilatus
Terts	40v	Geseling
Sext	45v	Kruisdraging
None	49v	Kruisiging
Vespers	53v	Kruisafneming
Completeen	[vóór fol. 60]	[de Graflegging ontbreekt]

Die mengvorm van Kindsheid- en Passiecyclus was vooral in Engeland populair vanaf de veertiende eeuw, maar kende ook in de Zuidelijke Nederlanden vanaf het begin tot omstreeks het midden van de vijftiende eeuw een zeker succes. Meer dan de Kindsheidcyclus benadrukt een dergelijk illustratiesysteem het lijden van Christus en roept het de gelovige op om de passie als het ware lijfelijk te beleven.

De Christus uit de Passiecyclus ondergaat zijn lijden rustig. In de *Gevangenneming* vormt de kus waarmee Judas Hem verraadt het centrale aandachtspunt van de voorstelling. De Romeinse soldaten drommen dicht om Christus heen en grijpen Hem vast. Links zien we Petrus woest met zijn zwaard zwaaien. De soldaat die hij zojuist het oor heeft afgeslagen ligt hulpeloos op de grond en het bloed gutst uit zijn hoofd. Christus, die zijn blik op de soldaat richt, houdt diens oor in de hand om hem te genezen. De blazende, monsterlijke figuren in de randversiering benadrukken de agressie van de soldaten. In de geschilderde initiaal op de tegenoverliggende bladzijde prijkt een afbeelding van het gelaat van Christus.

Ook in de *Geseling* blijft Christus, ondanks de striemen over zijn gehele lichaam, sereen onder de zweepslagen van zijn belagers. Volgens de overlevering werd Hij in het paleis van Pilatus aan een paal vastgebonden

en gegeseld. Die zuil is hier losgehaald uit de architectuur en als een afzonderlijk element in een strook groen gras geplaatst, terwijl de blauwe achtergrond met witte stippen aan een nachtelijke hemel doet denken.

In de *Kruisafneming* houden Jozef van Arimatea en Nicodemus het dode lichaam van Christus vast, terwijl zijn moeder Maria en zijn geliefde apostel Johannes vol verdriet toekijken. Opnieuw worden de wonden van Christus sterk benadrukt, dat in overeenstemming met de laatmiddeleeuwse geloofsbeleving, die het lijden van de Verlosser tot in alle gruwelijke details wenste mee te beleven.

Behalve de Mariagetijden zijn ook de drie andere getijdencycli en de boetpsalmen met volbladminiaturen versierd. De laatstgenoemde openen met een – zeker in de Nederlanden – gebruikelijk *Laatste Oordeel*,

Geseling (40v)

◁ Kruisafneming (53v)
▷ Laatste Oordeel (65v)

◀ *Bewening* (83v)
▶ *Pinksteren* (92v)

waarin Christus met het zwaard van de gerechtigheid en de lelie van de barmhartigheid zijn oordeel uitspreekt en de goeden van de kwaden scheidt.

Voor de Kruisgetijden is een minder voor de hand liggende scène gebruikt. Gewoonlijk wordt bij deze getijdencyclus de *Kruisiging* afgebeeld, maar omdat die voorstelling in het van Reynegom-getijdenboek al bij de Mariagetijden was gebruikt, is voor een ander moment uit de laatste fase van het lijdensverhaal gekozen: de *Bewening van Christus*. Maria heeft haar dode zoon op schoot genomen en rouwt over Hem.

De H. Geestgetijden zijn versierd met een courante voorstelling van *Pinksteren*, die laat zien hoe de H. Geest in de gedaante van een Duif over de apostelen neerdaalde. Dan volgt de miniatuur bij de Getijden van het H. Sacrament, waarin hosties (tentoongesteld in een monstrans) door engelen worden vereerd en die mogelijk naar het Brusselse hostiewonder verwijst. Bij de Mariamis verwacht de lezer een miniatuur van de *Madonna met het Kindje Jezus*, maar die is in de loop van de eeuwen uit het manuscript gehaald.

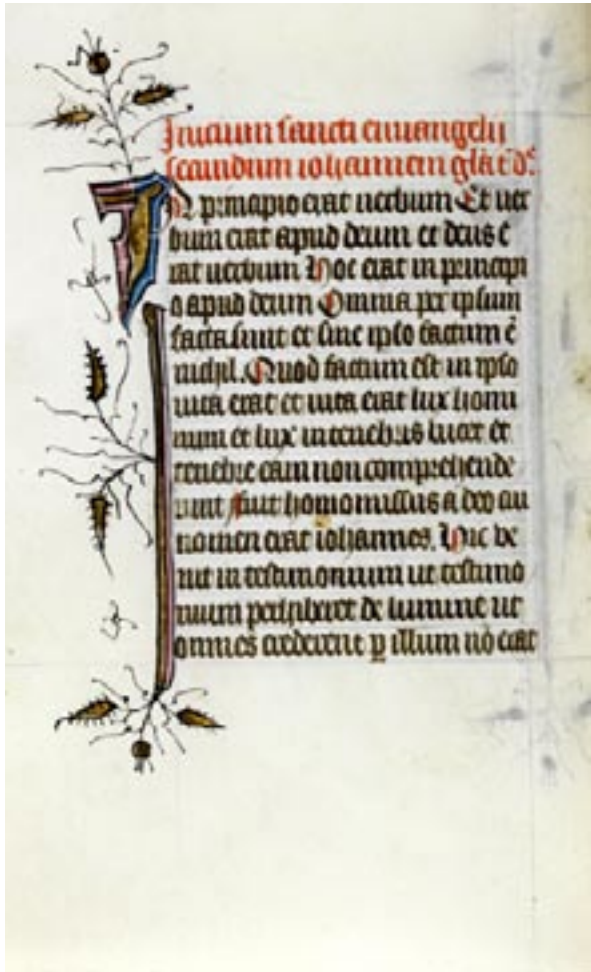
De kleinere teksten van een getijdenboek bleven veelal ongeïllustreerd. Wel is het begin van elk gebed door middel van een geschilderde initiaal en randversieringen gemarkeerd. Die laatste strekken zich soms uit over één marge (zoals bij de evangelie-lezingen en het *Salve Regina*), soms over vier marges (bij de drie andere Mariagebeden).

Als de besteller van een getijdenboek bij bepaalde gebeden toch een afbeelding wilde hebben, dan was dat uiteraard mogelijk. Het gebed *Salve sancta facies* ('Wees gegroet H. Aanschijn van Christus') refereert aan het lijdende gelaat van Christus, dat de heilige Veronica tijdens de kruisdraging afdroogde met een doek. De bijbehorende miniatuur toont Veronica, die de zweetdoek waarop het gelaat van Christus is afgedrukt, omhooghoudt (fol. 132v).

Voor het Passie-evangelie volgens Johannes was geen gangbare lijdensvoorstelling meer beschikbaar. Daarom is voor de *Verrijzenis* gekozen (fol. 134v). Christus, die met een been uit de graftombe stapt, toont de wonden in zijn handen, voeten en zijde. Hij is omgeven door een hele verzameling lijdenswerktuigen, zoals het kruis, de spons met zure wijn (op een stok), de doornenkroon, de geselkolom, enz. Door die iconografische verruiming benadrukt de voorstelling dat Christus

Veronica met de zweetdoek
(detail van 132v)

- < Evangelie-lezing volgens
 Johannes (112v)
- > Gebed tot Maria
 O clementissima (117r)

het lijden heeft overwonnen en sluit ze bovendien goed aan bij de inhoud van het Passie-evangelie.

Tot slot zijn ook de suffragia, zoals vaker het geval is, voorzien van bladgrote miniaturen. Achtereenvolgens verschijnen de heiligen Johannes de Evangelist, Margaretha, Gorik, Anna-te-Drieën (Anna, de moeder van Maria, met haar dochter en kleinkind Jezus op schoot), Michiel, Johannes de Doper, Adrianus, Antonius eremijt (ook Antonius Abt of de Grote genaamd), Laurentius, Maria Magdalena, Barbara, Catharina, Elisabeth (de miniatuur is verloren gegaan), Goedele, Christoffel, Cornelius en Alle heiligen. Samen brengen zij mannelijke en vrouwelijke, algemeen en specifiek in Brussel vereerde heiligen in beeld. Ze zijn allen ten voeten uit weergegeven en dragen, zoals reeds bleek uit de voorstellingen van Goedele en Gorik,

Verrijzenis (134v)

een voorwerp (attribuut) in de hand dat naar hun levensgeschiedenis verwijst.

Al met al is het van Reynegom-getijdenboek rijkelijk versierd en beantwoordt het met zijn decoratie perfect aan de religieuze en meditatieve behoeftes van de gelovige, relatief bemiddelde opdrachtgever.

Samenvattend ziet de relatie tussen tekst en beeld in het van Reynegom-getijdenboek er als volgt uit:

Folio's	Tekstonderdeel	Illustraties	Folio's	Tekstonderdeel	Illustraties
1r-12v	Kalender		128v-134r	Diverse gebeden Anima christi Ave verum corpus Verzen van Bernardus Veni creator Salve sancta facies	Veronica met de zweetdoek (132v)
13r-64v	Mariagetijden Metten Lauden Priem Terts Sext None Vespers Completen	Annunciatie (13v) Gevangenneming (24v) (Gelaat van Christus: initiaal 25r) Christus voor Pilatus (35v) Geseling (40v) Kruisdraging (45v) Kruisiging (49v) Kruisafneming (53v) [Graflegging ontbreekt tussen fols. 59v en 60r]	134v-136v	Passie-evangelie volgens Johannes	Verrijzenis (134v)
65r-82v	Boetpsalmen	Laatste Oordeel (65v)	137r-173v	Suffragia – ter ere van: Johannes de Evangelist Margaretha Gorik Anna Michiel Johannes de Doper Adrianus Antonius Abt (2x) Laurentius Maria Magdalena (2x) Barbara Catharina Elisabeth Goedele Christoffel Cornelius Alle heiligen	Johannes de Evangelist (137v) Margaretha (139v) Gorik (141v) Anna-te-Drieën (143v) Michiel (145v) Johannes de Doper (147v) Adrianus (149v) Antonius Abt (151v) Laurentius (154v) Maria Magdalena (156v) Barbara (159v) Catharina (161v) [Elisabeth ontbreekt tussen fols. 162v en 163r] Goedele (164v) Christoffel (166v) Cornelius (168v) Alle heiligen (170v)
83r-91v	Kruisgetijden	Bewening van Christus (83v)	172r-182v	Nederlandstalige gebeden Ter ere van Jezus' zoete naam Ter ere van het Lichaam en Bloed van Christus Twee kleinere gebeden Biecht	
92r-98v	H. Geestgetijden	Pinksteren (92v)			
99r-107v	Getijden van het H. Sacrament	Verering van het H. Sacrament (99v)			
108r-112r	Mariamis	[Madonna met Kind ontbreekt tussen fols. 107v en 108r]			
112v-116v	Evangelieperikopen volgens Johannes volgens Lucas volgens Mattheus volgens Marcus				
117r-128r	Mariagebeden O clementissima Salve regina Obsecro te O intemerata				

↗

Anna-te-Drieën (detail van 143v)

Adrianus (detail van 149v)

Antonius Abt (detail van 151v)

Catharina (detail van 161v)

Christoffel (detail van 166v)

Alle heiligen (detail van 170v)

Een creatief arbeidsproces

Vanaf het begin van de vijftiende eeuw schaften steeds meer mensen, vooral uit de opkomende burgerij, zich een boek aan. De gegoede middenklasse volgde daarmee het voorbeeld van de vorst en de adel. Hertog Filips de Goede was een groot liefhebber van luxehandschriften en de leden van het Bourgondische hof, die vanaf 1430 rond het hertogelijke Paleis op de Coudenberg resideerden, lieten zich daardoor inspireren. In tegenstelling tot de hertog en zijn entourage, die een hele bibliotheek ter beschikking hadden, konden de meeste burgers zich slechts één boek veroorloven en dat was meestal een getijdenboek.

Opening van de vespers (54r)

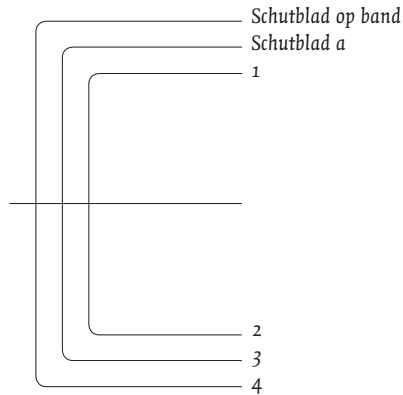
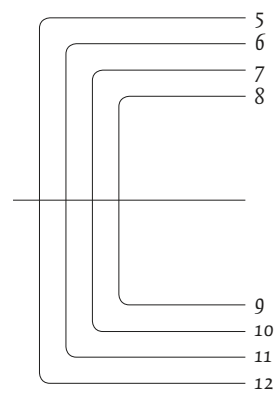
Vanwege de toenemende vraag ontwikkelden de 'boekproducenten' manieren om het creëren van handschriften te vergemakkelijken en te versnellen. Een van de doeltreffendste methoden was het verdelen van de arbeid: het kopiëren en het illustreren van het boek geschiedde onafhankelijk van elkaar.

Een middeleeuws getijdenboek is meestal op perkament geschreven. De bladen zijn in katernen gerangschikt, die gewoonlijk uit vier in elkaar geschoven dubbele bladen bestonden (zie katernen 2, 9, 15-16, 21). Tijdens het afschrijven hield de kopiïst van de tekst rekening met de decoratie en liet hij ruimte open voor grote, versierde beginletters en illustraties.

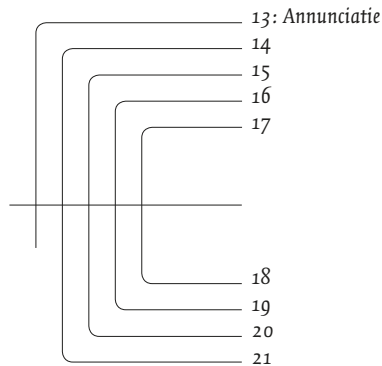
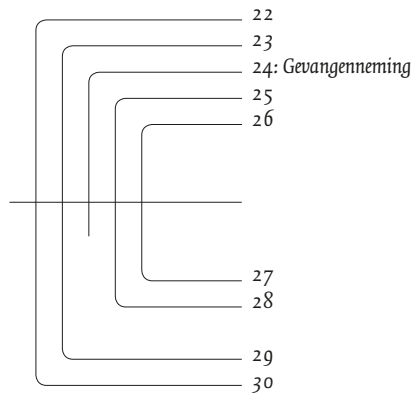
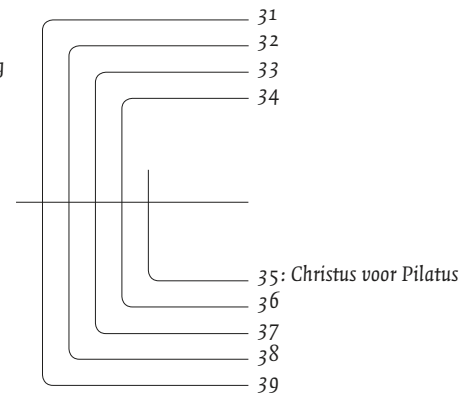
Het van Reynegom-getijdenboek bestaat uit 184 perkamenten bladen (368 bladzijden; formaat ca. 130 x 90 mm), die over 23 katernen zijn verdeeld. Voor- en achteraan bevinden zich blanco schutbladen, die een beschermende huls rond de gebeden vormen. De tekst is in één kolom geschreven; per bladzijde zijn 16 regels voorzien. Zoals gebruikelijk is, staat de tekst niet óp, maar tussen de regels. Voor de transcriptie van de tekst is de *littera gotica textualis* gebruikt, een veel voorkomend lettertype voor getijdenboeken. Het is een zeer verzorgd schrift, dat doorheen het hele handschrift uniform blijft. Daardoor valt moeilijk af te lezen of de teksten door één, of misschien door verscheidene kopiïsten zijn overgeschreven.

Vanaf omstreeks 1400 werden de miniaturen vaak niet meer op de vaste katernbladen geschilderd, maar op losse folio's (enkele bladen) die achteraf via verlijmdes kimmetjes aan de katernen werden toegevoegd (zie katernen 3, 4-8, 11-14, 18-20). Op die manier hoefde(n) de verluchter(s) met het schilderen van de miniaturen niet te wachten tot het schrijfwerk klaar was. Als de tekst gereed was, volstond het om de miniaturen op de juiste plaats in te voegen. Wel moesten de initialen en randversieringen natuurlijk nog in het boekblok (het geheel van de beschreven katernen) worden aangebracht.

Het van Reynegom-getijdenboek is een prachtig voorbeeld van die doeltreffende productiemethode. De kalender bestaat uit twee afzonderlijke katernen, waarvan de eerste drie dubbele ineengeschoven bladen bevat (waarvan er twee tevens als schutblad dienst doen) en de tweede vier bladen. Het perkament dat voor het kopiëren van de kalender is gebruikt, is wat dikker dan in de rest van het manuscript.

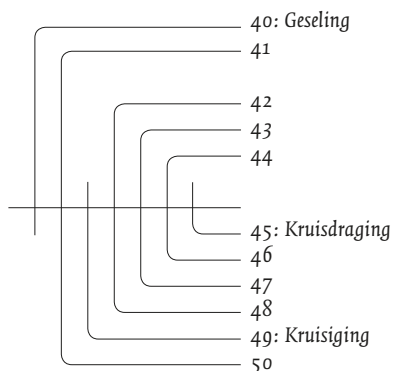
Katern 1 (III)**Katern 2 (IV)**

Op de eerste bladzijde van de derde katern beginnen de Mariagetijden. De katern bestaat uit vier ineengeschoven bladen, waaraan één folio is toegevoegd: die waarop de Annunciatie met de beeltenis van de eigenaresse prijkt (bij de metten). De katernen 4 en 5 hebben dezelfde structuur. Op de toegevoegde bladen zijn respectievelijk de *Gevangeneming* (lauden) en *Christus voor Pilatus* (priem) geschilderd.

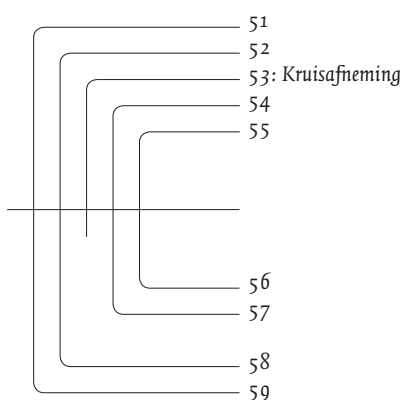
Katern 3 (IV⁺)**Katern 4 (IV⁺)****Katern 5 (IV⁺)**

Katern 6 heeft eveneens een vierledige basisstructuur, maar omdat de gebeden voor de terts tot en met de none relatief kort zijn komen de illustraties dichter op elkaar, zodat in deze katern wel drie enkele bladen zijn opgenomen. De eerste toont de *Geseling* (terts), de tweede de *Kruisdraging* (sext) en de derde de *Kruisiging* (none). De langere vespers beslaan bijna een volledige katern (katern 7), die slechts één ingeschakelde miniatuur, de *Kruisafneming*, bevat.

Katern 6 (IV⁺³)

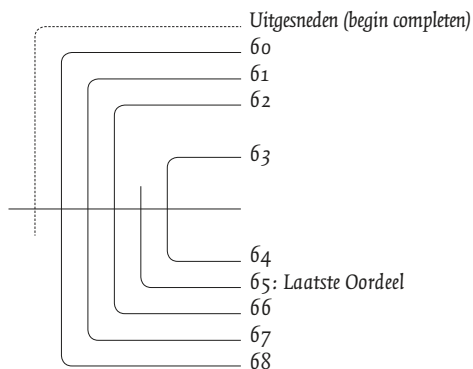

Katern 7 (IV⁺¹)

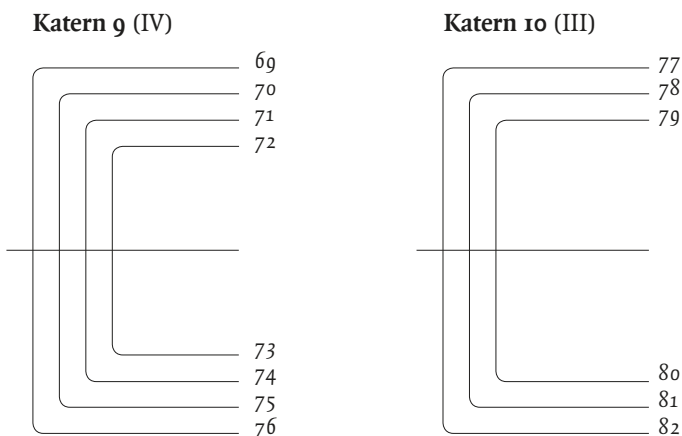

Katern 8 vormt een tekstueel scharniermoment: het einde van de Mariagetijden (de completen) evenals het begin van de boetpsalmen zijn erop gekopieerd. Aan de basisstructuur – vier ineengeschoven bladen – waren oorspronkelijk twee folio's toegevoegd. De eerste miniatuur (de *Graflegging*) is in de loop van de tijden echter verdwenen. Het tweede blad toont de Christus van het *Laatste Oordeel*, die de boetpsalmen inluiddt.

Katern 8 (IV⁺² (waarvan 1 uitgesneden))

De tekst is tamelijk lang en wordt verder niet geïllustreerd, zodat de katernen 9-10 tot de meest eenvoudige behoren. Ze bestaan uit respectievelijk vier en drie dubbele bladen. De kopiist heeft dus vooraf voorzien dat hij voor het voltooiën van de boetpsalmen voldoende zou hebben aan drie in plaats van vier dubbele bladen.

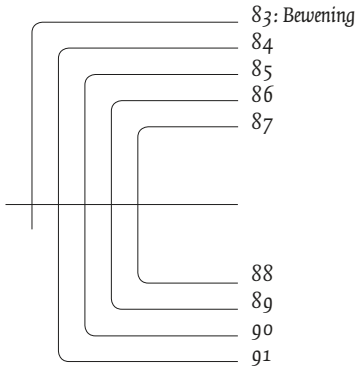

Ook in de rest van het handschrift zijn de teksten als afzonderlijke eenheden behandeld. De Getijden van het Kruis, de H. Geest en het Sacrament, evenals de Mariamis openen telkens bij het begin van een nieuwe katern, die naar gelang de lengte van de tekst uit drie of vier dubbele bladen bestaat. De losse folio's met de illustraties zijn steeds aan het begin van de katern geplaatst.

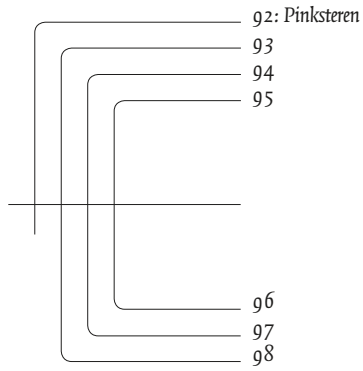
Katern 11	Quaternio (vier dubbele bladen) met één ingevoegde miniatuur	Kruisgetijden	Bewening (Opdrachtgeefster in de marge)
Katern 12	Ternio (drie dubbele bladen) met één ingevoegde miniatuur	H. Geestgetijden	Pinksteren
Katern 13	Quaternio met één ingevoegde miniatuur	Sacramentsgetijden	Verering van het H. Sacrament
Katern 14	Quaternio, oorspronkelijk met één ingevoegde miniatuur	Mariamis	[Madonna met Kind: verloren gegaan]

De lezingen en gebeden die het zonder illustratie moesten stellen, zijn in twee katernen van vier ineengeschoven dubbele bladen ondergebracht (15-16). Het gaat om de Evangelieperikopen, de Mariagebeden en het gebed *Anima christi*.

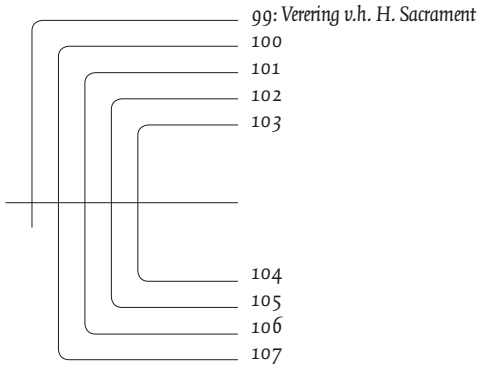
Katern 11 (IV⁺¹)

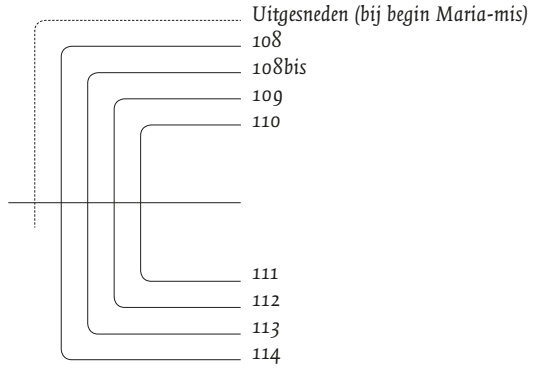
Katern 12 (III⁺¹)

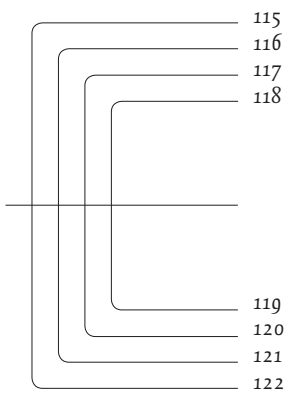
Katern 13 (IV⁺¹)

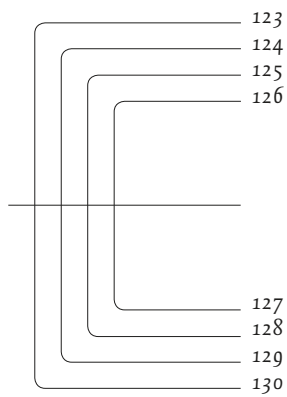
Katern 14 (IV⁺¹ (waarvan 1 uitgesneden))

Katern 15 (IV)

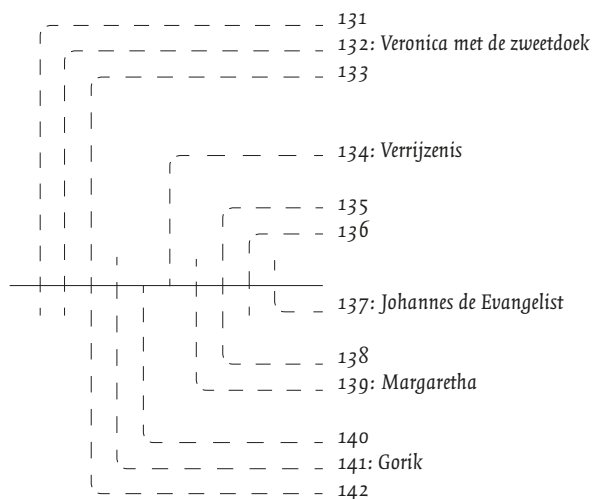

Katern 16 (IV)

Ook katern 17 bevat allerlei korte teksten (*Ave verum corpus*, Verzen van Bernardus, *Veni creator*, *Salve sancta facies*, Passie-evangelie volgens Johannes) en het begin van de lange reeks suffragia (gebeden tot heiligen). Er zijn vijf volbladminiaturen, die vermoedelijk op losse folio's zijn geschilderd. De precieze opbouw van de katern is onduidelijk. Vermits de katernen strak tegen elkaar zijn genaaid, is het niet mogelijk om te achterhalen hoe het van Reynegom-getijdenboek hier precies in elkaar zit. Mogelijk gaat het om slechts twee dubbele bladen, met acht toegevoegde enkele bladen (de vijf miniaturen en drie tekstbladen).

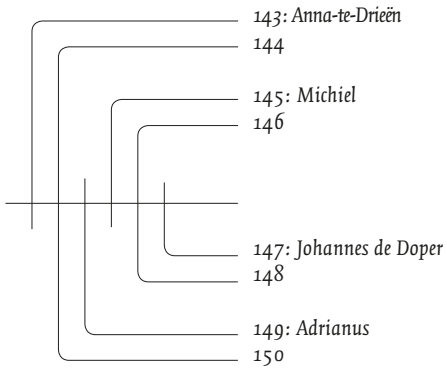
Katern 17 (II⁺⁸ (Bouw onduidelijk))

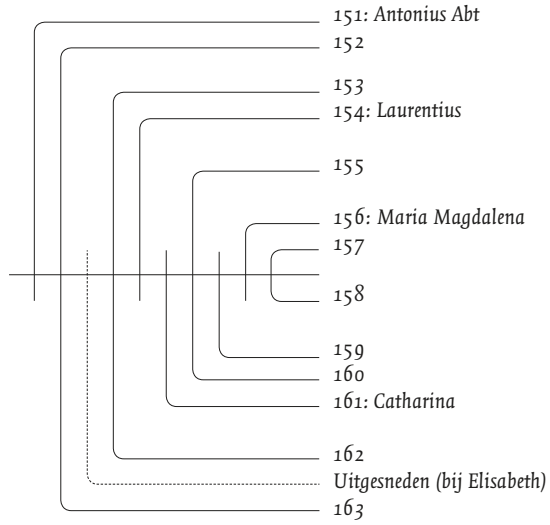
Ook het vervolg van de suffragia (waarvan de tekst meestal maar twee bladzijden lang is) toont een opeenstapeling van miniaturen, die aan een beperkt aantal dubbele bladen zijn toegevoegd. Voor katern 18 betekent dat een basisstructuur van twee ineengeschoven dubbele bladen met vier toegevoegde folio's; katern 19 bestaat uit vier bladen waaraan 6 folio's zijn toegevoegd. Van één daarvan is niet meer dan een klein randje perkament over: de voorstelling van de H. Elisabeth is uit het boek gesneden. Katern 20 bestaat opnieuw uit twee dubbele bladen, waaraan vier miniaturen zijn toegevoegd.

Het van Reynegom-getijdenboek sluit af met twee katernen waarop de Middelnederlandse gebeden zijn gekopieerd. Katern 21 bestaat uit vier dubbele bladen; katern 22 uit een dubbel blad met een toegevoegd tekstblad. Katern 23 bevat enkel schutbladen.

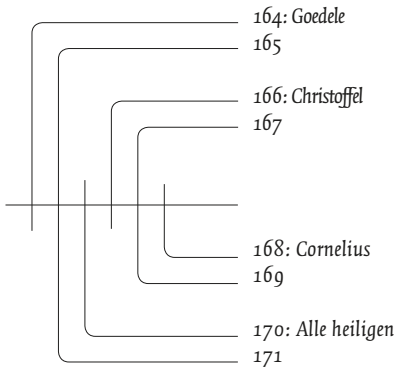
Katern 18 (II⁺⁴)

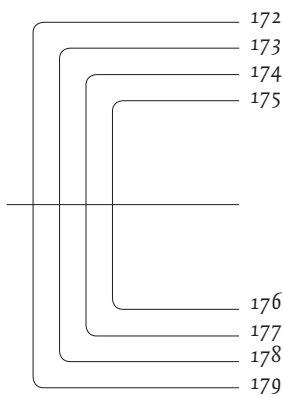
Katern 19 (IV⁺⁶ (waarvan 1 uitgesneden))

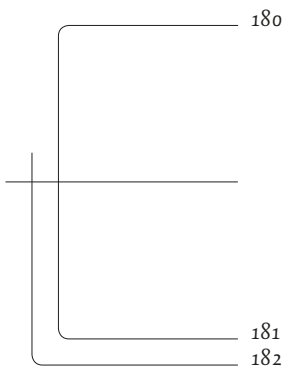
Katern 20 (II⁺⁴)

Katern 21 (IV)

Katern 22 (I⁺¹)

Katern 23

Het werken met losse bladen maakte het mogelijk om verschillende verluchters tegelijk aan hetzelfde handschrift of aan dezelfde katern te laten werken. In het van Reynegom-getijdenboek hebben de miniaturen niet overal dezelfde afmetingen. Hun formaat komt meestal ook niet overeen met dat van de tekstspiegel ertegenover. Blijkbaar werden geen al te strikte eisen aan de maatvoering gesteld.

Toch vormt de decoratie van het getijdenboek een grote visuele eenheid, die het moeilijk maakt om de verschillende meesters te onderscheiden. Waarschijnlijk zijn de miniaturen het werk van twee verluchters. Exemplarisch voor de stijl van de eerste, kwalitatief allicht de beste, is de *Annunciatie* met in de marge de biddende eigenaresse. Het opengewerkte gebouw waarin Gabriël de Boodschap aan Maria brengt is weinig overtuigend geconstrueerd, zodat er een vreemdsoortig spel is ontstaan tussen de binnen- en de buitenruimte: het gebouw suggereert een binnenruimte (een kapel of woonkamer), terwijl de vloer uit een grastapijt bezaaid met gestileerde bloemen en planten bestaat. De twee hoofdfiguren staan op het gras en meer vóór dan ín het gebouw, omdat de zuil die het gewelf draagt achter Maria verdwijnt. Hun naar elkaar toegewende gezichten en hun gebaren tonen dat ze in gesprek zijn. God de Vader, die in de linkerbovenhoek verschijnt, kijkt toe hoe de Geest in de vorm van een duif haar stralen priemt in de schoot van de Maagd. Van de lichamen van de figuren valt weinig te zien. Hun bewegingen zijn als het ware verdoezeld achter een bekoorlijke massa plooien, een

◀ *Annunciatie* (detail van 13v)
▶ *Verering van het H. Sacrament* (detail van 99v)

◁ *Veronica met de zweetdoek*
(detail van 132v)
> *Laatste Oordeel*
(detail van 65v)

afwisselend patroon van langgerekte en curvende lijnen dat een spel van licht en schaduw suggereert. Hetzelfde patroon herhaalt zich bijna letterlijk in de voorstelling van de engelen die het H. Sacrament vereren. De aangezichten hebben een schematisch karakter: zij zijn zwaar en rechthoekig; er staan geen emoties op te lezen; de huid is weergegeven met een zacht beige, waarop witte vlekken kin, wangen en voorhoofd articuleren. De ogen, neus en mond zijn als smalle zwarte lijntjes op de valse huidskleur aangebracht, soms nog aangezet met wat rood. Witte hogingen zijn ook gebruikt om de aangezichten en de gewaden te modelleren (zie de doek van de heilige Veronica, fol. 132v, of de mantel van Christus in het *Laatste Oordeel*, fol. 65v). Karakteristiek voor de verluchter is tot slot de wijze waarop hij de rode of blauwe achtergronden vormgeeft: ze bestaan uit witte naast elkaar geplaatste puntjes, die afgewisseld zijn met donkerder puntjes. Ze doen een beetje denken aan spiegelensteentjes, diamantjes waarin het licht reflecteert.

Datzelfde patroon wordt ook gehanteerd door de tweede verluchter, wiens hand vooral in de miniaturen die de suffragia versieren opduikt. De donkere puntjes treden bij hem meer naar voren en regelmatig voegt hij nog een derde tint toe. Hij wisselt kleinere en grotere punten met elkaar af om donkere en lichte partijen te suggereren (fol. 159v en 154v). Af en toe wordt het achtergrondpatroon verrijkt door middel van golvende lijnen (fol. 137v). Bovendien zijn de graspartijen, waarop bijna al de heiligen uit de suffragia ten voeten uit zijn voorgesteld, versierd met rood-witte bloempjes, die als grote, doch beredeneerde vegen tussen het gras opschieten. De tweede verluchter werkt in het algemeen minder verfijnd dan de eerste, schildert grovere plooiën en laat de gewaden graag een deel van de grasbodem bedekken. Vaak lopen de

◀ Barbara (159v)
▶ Laurentius (154v)

plooi-partijen links en rechts onderaan uit in driehoekige, puntige vormen. De verluchter articuleert de gezichten, plooiën en omtrekken van zijn figuren soms met dikke, zwarte lijnen en net als zijn collega – die zelfs de *Geseling* in een grasveld afbeeldde – plaatste hij alle voorstellingen in de open lucht.

In de miniaturen is rijkelijk gebruik gemaakt van opgelegd bladgoud voor de aureolen rond de hoofden van de heilige personages en voor de decoratie bij het begin van de belangrijkste teksten. Rond de miniaturen zijn randversieringen aangebracht die bestaan uit pennenlijnen voorzien van blaadjes in bladgoud en groengekleurde bolletjes, afgewisseld met bontgekleurde acanthusbladeren, bloemen, vruchten en soms fantasiefiguren. De tegenoverliggende tekstspiegel wordt afgebakend door bladgouden staven, die uitgaan van de grote, geschilderde initiaal waarmee de tekst aanvangt. De randversieringen rond de teksten lijken zeer sterk op de

Johannes de Evangelist
(137v)

margedecoraties die rond de miniaturen zijn aangebracht, maar zijn vermoedelijk toch door een andere verluchter uitgevoerd. In plaats van groene bolletjes verschijnen nu afwisselend rode en blauwe bolletjes tussen de pennenranken. De kleuren van de acanthusbladeren en bloemen zijn wat lichter en er wordt veelvuldig gebruik gemaakt van oranje en roze. Sommige bloempjes lijken sterk op vierkantjes (fol. 50r).

Bij het Passie-evangelie (fol. 135r) en het gebed 'Salve sancta facies' (fol. 133r) verschijnt de stijl met de groene bolletjes, bij wijze van uitzondering, rond de tekstaanvangen. Aangezien de grote gedecoreerde initialen op die bladzijden er anders uitzien, zal het inderdaad om twee verschillende verluchters gaan.

Gebed Salve sancta facies (133r), stijl met groene bolletjes

AD NONAM.

Eus in adiu-
torium me-
um intende.
Domine ad
adiuandū
me festina.

Gloria patri. **S**icut erat.
Emendatio salutis Iherusalem.

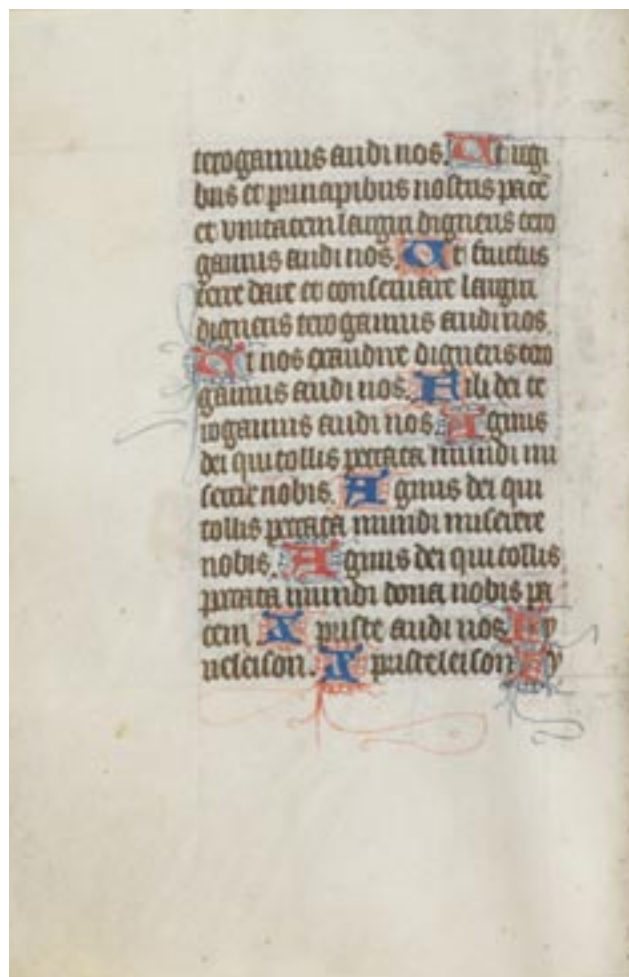
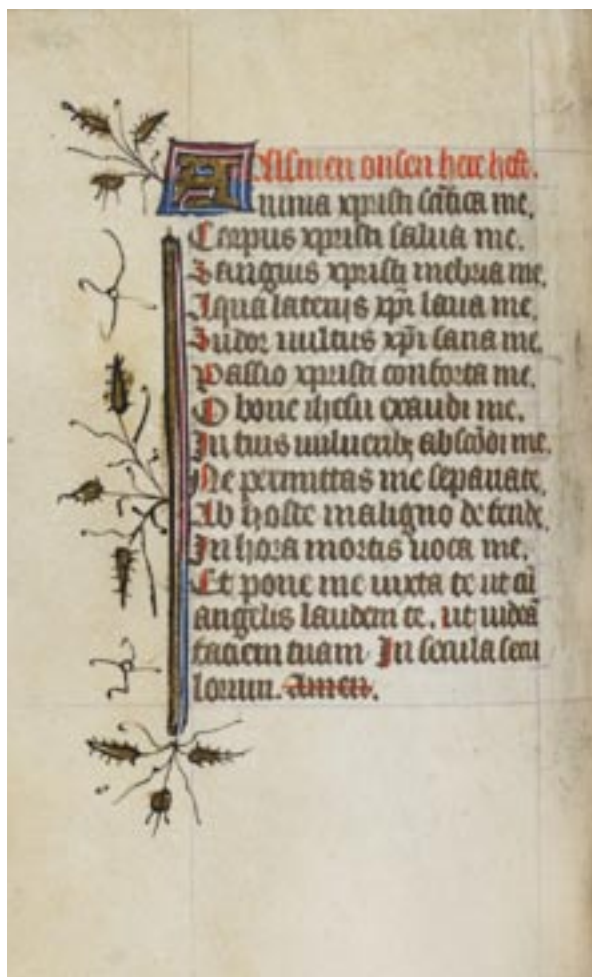
Paucos quod noster quon-
iam corporis ex illibata uirgine
nascendo formam sumptis
Maria mater gratie mater
misericordie tu nos ab hoste
protege in hora mortis suscip.

Gloria tibi domine qui na-

Mogelijk hoort het eerste type margedecoratie (groene bolletjes) bij de eerste miniaturist en de tweede soort (rode en blauwe bolletjes) bij de tweede miniaturist. Tussen de pennenranken-in-tweede stijl komen namelijk precies dezelfde oranje met witte bloempjes voor als in het gras waarop de heiligen van de suffragia staan (vergelijk de linkerbovenhoek van fol. 50r p. 43 met de graspartij van fol. 137v p. 41).

◀ *Gebed tijdens de consecratie
Anima Christi (128v)*
▶ *Tekstbladzijde met de
gebeden waarmee de
boetpsalmen afsluiten (81v)*

Rond de miniaturen bij de suffragia is een eenvoudiger type randversiering met alleen pennenlijnen en gouden blaadjes gehanteerd dan bij de belangrijker tekstaanvangen (zie p. 40 en 41). Enkele kleinere teksten hebben weliswaar randversiering in alle vier de marges, maar geen miniatuur, en bij de minst belangrijke is alleen een gouden staaf aangebracht in de linkermarge (fol. 128v). Verder is het van Reynegom-getijdenboek voorzien van kleinere geschilderde

hoofdletters en van vele initialen die in zogenaamd ‘penwerk’ zijn uitgevoerd (fol. 81v). De versiering bestaat uit rode en blauwe lijnen, die niet met penseel en verf, maar met pen en inkt zijn aangebracht.

De stijl van de miniaturen is moeilijk te lokaliseren. Zij past in het tweede kwart van de vijftiende eeuw, meer bepaald in de periode c. 1425-1435, maar sluit niet direct aan bij de gekende stromingen in de Zuid-Nederlandse kunst uit dat tijdvak. De handschriften waarmee de meeste raakvlakken zijn gevonden (zij worden hieronder opgesomd), maken de lokalisering er niet eenvoudiger op. De overeenkomsten betreffen uiteenlopende stilistische aspecten en de herkomst en datering ervan wijzen niet dezelfde kant op.

Zeven vergelijkingshandschriften kunnen met het van Reynegom-getijdenboek in verband gebracht worden:

- Assen, Drents Museum, inv.nr. 1855-8. Getijdenboek, Goudrankengroep, c. 1435-1440. Overeenkomst in stijl miniaturen en margefiguren. Van der Hoek 1993; Oosterman 1997.
- Baltimore, Walters Art Museum, Ms. W. 164. Getijdenboek, Brabant (?), c. 1430-1440. Overeenkomst in stijl miniaturen. Randall 1997, cat.nr. 232.
- Baltimore, Walters Art Museum, Ms. W. 218. Getijdenboek, Henegouwen (?), c. 1440. Overeenkomst in stijl miniaturen. Randall 1997, cat.nr. 233.
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, Ms. 10773. Getijdenboek, Brugse Meester met de Spleetogen, tweede kwart van de vijftiende eeuw. Overeenkomst in stijl miniaturen. Smeyers 1998, pp. 240-241.
- Londen, British Library, Harley Ms. 2966. Getijdenboek, Brugge, c. 1400-1415. Overeenkomst in stijl miniaturen. *Vlaamse miniaturen* 1995, afb. 8.
- Oxford, Oxford College, Ms. Jesus College 32. Getijdenboek, Brugge, pre-Eyckiaans: Ushawgroep, c. 1400-1405. Overeenkomst in stijl miniaturen. Vanwijnsberghe 1995, fig. 1.
- Praag, Tsjechische Staatsbibliotheek, Ms. XXIII.F.198. Getijdenboek, Meester van de Privilegiën van Gent, Gent/Doornik, midden of eind jaren veertig van de 15de eeuw. Overeenkomst in stijl margedecoratie. Clark 2000, kl.pl. 2.

Op basis van die vergelijkingshandschriften kan de stijl van het van Reynegom-manuscript vooralsnog worden beschouwd als een

Assen, Drents Museum,
inv.nr. 1855-8,
fol. 23r: Stefanus

afgeleide van de zgn. Goudrankengroep. Het woord 'groep' duidt erop dat niet één persoon, maar een (groot) aantal verluchters in dezelfde stijl werkte. De 'gouden ranken' in de naam verwijzen naar de goudkleurige florale motieven die vaak, maar zeker niet altijd, voorkomen in de achtergronden van de miniaturen. De Goudrankengroep wordt gesitueerd in Brugge in de periode 1420-1450, maar de verluchtingsstijl werd mogelijk ook daarbuiten toegepast.

Over de productie van getijdenboeken in Brussel is nog niet veel bekend. Zou het handschrift een getuige van de kloosterproductie in de Brusselse regio kunnen zijn? In de omgeving van Brussel waren immers verscheidene kloosters gevestigd die een bloeiende, maar tot op heden nauwelijks onderzochte boekproductie hadden: het Rooklooster in Oudergem (gesticht in 1394), het klooster van Onze-Lieve-Vrouw van Zevenborren in Sint-Genesius-Rode (1388), de priorij Groenendaal in Hoeilaart (1356) – later verenigd onder de Congregatie van Windesheim –, de kartuis van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Gratie van Scheut in Anderlecht en die van de Broeders van het Gemene Leven (1422).

Nader onderzoek zal moeten uitwijzen of het van Reynegom-manuscript – gezien de bestemming ervan en de kwaliteit van de miniaturen – inderdaad in Brussel of omgeving is gemaakt.

De band en de latere geschiedenis

Lang niet alle middeleeuwse boeken werden na voltooiing in een band gestoken; de aan elkaar genaaide katernen konden ook in een omslag worden gehecht. Getijdenboeken, zeker als ze kostbaar verlucht waren, werden doorgaans wel meteen gebonden. De band beschermde de kostbare inhoud tegen licht, stof en vuil. Perkament heeft van nature de neiging te krullen: de dierenhuid volgde immers de rondingen van het beest. Daarom is op de band vaak een slot aangebracht, dat alle bladzijden stevig tegen elkaar drukt.

Laat-15de-eeuwse band

Weinig handschriften bezitten nog hun oorspronkelijke (eerste) band. Door veelvuldige manipulatie – zeker in het geval van getijdenboeken – raakte de band versleten en moest het handschrift worden heringebonden. Afhankelijk van de mode van de tijd veranderden het uiterlijk van de boeken en de bindtechniek. Middeleeuwse banden met een soepele bindstructuur en een rechte boekrug werden in de zeventiende en achttiende eeuw vaak voor nieuwe, strakkere banden met bolle rug verraaid. Manuscripten met middeleeuwse banden komen daarom niet meer zo veel voor.

Ook het van Reynegom-getijdenboek is opnieuw ingebonden. De band die er omheen zit is echter wel nog middeleeuws en valt te dateren tegen het einde – in elk geval in de tweede helft – van de vijftiende eeuw. De band is gemaakt van leer, dat over houten platten is getrokken. Hij is versierd met een voorstelling van de *Man van Smarten* (de lijdende Christus), die met behulp van een heet gemaakte stempel in het leer is aangebracht. Christus rijst op uit zijn graftombe en houdt de lijdenswerktuigen in zijn armen. Links, boven en rechts van zijn hoofd staat de tekst “*ecce / ho / mo*” (= zie hier de mens; vgl. Joh. 19: 4-6). Om de voorstelling heen bevindt zich een inscriptie die echter (net als de afbeelding zelf) sterk is afgesleten en deels onleesbaar geworden. Vermoedelijk staat er:

*Quitquid / agas prudenter / agas /
respice finem*

Wat je ook onderneemt, doe het
voorzichtig en denk aan het einde

*Voorzijde van de band
met voorstelling van
de Man van Smarten*

De tekst spoort aan tot een voorzichtige, dat wil zeggen vrome levenswandel. Met het ‘einde’ wordt natuurlijk de dood bedoeld. Het paneelstempel is zowel op het voor- als het achterplat tweemaal gebruikt; tussen beide afdrukken in bevindt zich een fries met dieren in vakken.

Paneelstempels met een *Ecce Homo*-voorstelling komen relatief weinig voor (het Wrijfse larchief Verheyden/Indestege bevat er twee: E1.1-4 en C13.6-8). Er is één paneel met een sterk gelijkende voorstelling bekend, waar het randschrift de naam van de zestiende-eeuwse, Gentse binder Victor van Crombrugge vermeldt (C13.6-8). Aangezien de randschriften verschillen, is voor het van Reynegom-getijdenboek een ander paneelstempel gebruikt. Van Crombrugge was bijgevolg niet de binder van het manuscript.

Op het slot van de boekband zijn twee initialen aangebracht, die door een zogenaamde liefdesknoop met elkaar zijn verbonden. We kunnen eruit afleiden dat het van Reynegom-getijdenboek op een zeker moment aan een echtpaar toebehoorde. De eerste letter, de “A”, verwijst naar de man en de “Y” is de eerste letter van de voornaam van de vrouw. Het slot is echter niet middeleeuws. Vermoedelijk is het pas in de negentiende eeuw gemaakt, mogelijk naar het voorbeeld van een bij het handschrift behorend, versleten exemplaar.

Over de historiek van het getijdenboek is zeer weinig bekend. Het handschrift is genoemd naar de familie van Reynegom, een adellijke familie van Nederlandse origine. Volgens de familietraditie,

Slot van de band met monogram “A” en “Y”

beschreven door François de Cacamp in 1959, zou het handschrift in de zestiende eeuw toebehoord hebben aan Cornelis van Reynegom (1581-1636), doctor in de theologie en deken van het kapittel van Naeldwijck (nabij Delft):

“On possède de lui son inscription à l’Université de Bologne, ainsi qu’un manuscrit richement enluminé”

Of dat rijkelijk verluchte handschrift waarvan in de archieven sprake is, inderdaad dit getijdenboek is, kan niet worden bewezen. Enkel het gegeven dat het manuscript tot aan de schenking aan de Koning Boudewijnstichting in 2004 nog in het bezit was van een nazaat van de familie van Reynegom, zou die hypothese kunnen bevestigen.

Margaretha (139v)

Om te besluiten

Het van Reynegom-getijdenboek is een representant van een in de late middeleeuwen veelgevraagd devotieboek. In grote lijnen zijn de tekst, de illustraties en de versieringen niet heel bijzonder, maar de wijze waarop de gebeden en decoraties op een specifieke, individuele opdrachtgeefster zijn toegesneden, maakt het manuscript – zoals ieder handgeproduceerd object – uniek.

De opdrachtgeefster, vermoedelijk een gegoede Brusselse dame, liet zich afbeelden in vroom gebed, een houding die zij tijdens het lezen van haar getijdenboek zeker zal hebben aangenomen. Tegelijkertijd was haar boek een kostbaar bezit, waar ze mee voor de dag kon komen.

De huidige stand van onderzoek laat niet toe het handschrift met zekerheid te lokaliseren: het kan zowel in Brugge (hét centrum van de boekproductie in de vijftiende eeuw) vervaardigd zijn voor gebruik in Brussel, als in Brussel zelf.

Ook al blijven vragen als wie de afgebeelde dame was en waar ze haar getijdenboek liet vervaardigen onbeantwoord, de kleurrijke, glinsterende miniaturen en randversieringen wisten de nazaten van de familie van Reynegom te boeien en spreken nog altijd tot de verbeelding.

Geraadpleegde en aanbevolen literatuur

Achten, G., *Das christliche Gebetbuch im Mittelalter: Andachts- und Stundenbücher in Handschrift und Frühdruck*, Berlin, 1987.

As-Vijvers, A.M.W., *Miniaturen en monnikenwerk. Middeleeuwse manuscripten uit een Brabantse collectie*, Tilburg, 1999.

Backhouse, J., *Books of Hours*, Londen, 1985.

Bousmanne, B., *Het Getijdenboek van Tavernier*, Koning Boudewijnstichting, Brussel, 2002.

Bral, G.J. e.a., *De kathedraal van Sint-Michiël en Sint-Goedele*, Tielt, 2000.

Clark, G., *Made in Flanders: the Master of the Ghent Privileges and Manuscript Painting in the Southern Netherlands in the Time of Philip the Good*, Ars Nova. Studies in Late Medieval and Renaissance Northern Painting and Illumination, Turnhout, 2000.

De Cacamp, F., *Une vieille famille brabançonne : Les Cogels : histoire, généalogie*, Genealogicum Belgicum, 2, Brussel, 1959.

Delaissé, L.M.J., 'The Importance of Books of Hours in the History of the Medieval Book', *Gatherings in Honor of Dorothy E. Miner*, uitg. door U. McCracken, L. Randall en R. Jr. Randall, 1974: 203-225.

Dogaer, G., *Flemish Miniature Painting in the 15th and 16th Centuries*, Amsterdam, 1987.

Fogelmark, S., *Flemish and Related Panel-Stamped Bindings: Evidence and Principles*, New York, 1990.

Hamel, C. de, *A History of Illuminated Manuscripts*, Oxford, 1986 en latere drukken.

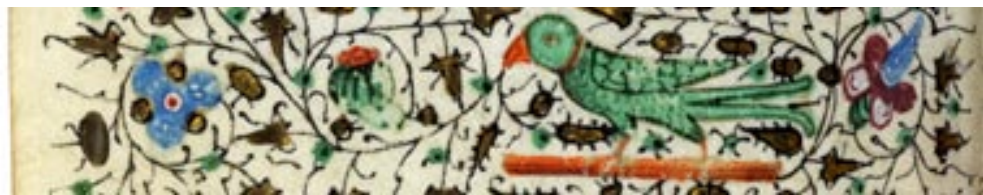
Hamel, C. de, *Scribes and Illuminators*, Londen, 1992.

Harthan, J., *Books of Hours and their Owners*, Londen, 1985.

Hoek, K. van der, 'Oorsprong en bestemming van het gebedenboek in het Drents Museum (Brugge, Gouden-Rankenstijl, circa 1435-1440)', *Nieuwe Drentse Volksalmanak. Jaarboek voor geschiedenis en archeologie* 110 (1993): 1-20.

Indestege, L., *De boekband in de oude Nederlanden: een vluchtige kennismaking*, Utrecht, 1951.

Köstler, H., 'Stundenbücher. Zur Geschichte und Bibliographie', *Philobiblon. Eine Vierteljahrsschrift für Buch- und Graphiksammler* 28 (1984): 95-128.

Lefèvre, P., *L'organisation ecclésiastique de la ville de Bruxelles au Moyen Age*, Katholieke Universiteit Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie, reeks 3.II, Leuven, 1942.

Lemaire, J., *Introduction à la codicologie*, Université catholique de Louvain. Publications de l'Institut d'Etudes médiévales. Textes, Etudes, Congrès, 9, Louvain-la-Neuve, 1989.

Leroquais, V., *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale*, 2 vols., Parijs, 1927.

Meesterlijke Miniaturen: Miniaturen van Karel de Grote tot Karel de Stoute, 800-1475, tent. cat. (Leuven, Stedelijk Museum Vander Kelen-Mertens), Leuven, 2002.

Plotzek, J.M., *Andachtsbücher des Mittelalters aus Privatbesitz*, tent. cat. (Keulen, Schnütgen-Museum), Keulen, 1987.

Randall, L.M.C., *Medieval and Renaissance Manuscripts in the Walters Art Gallery*, 3: Belgium, 1250-1530, Baltimore-Londen, 1997.

Smeyers, M., *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament*, Leuven, 1998.

Vanwijnsberghe, D., 'The Cyclical Illustrations of the Little Hours of the Virgin in Pre-Ecykian Manuscripts', *Flanders in a European Perspective. Manuscript Illumination around 1400 in Flanders and Abroad. Proceedings of the International Colloquium Leuven, 7-10 September 1993*, Leuven, 1995: 285-296.

Verheyden, P., *Gothieke en Renaissance boekbanden uit private verzamelingen tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus, 12-27 november 1938*, tent. cat. (Antwerpen, Museum Plantin-Moretus), Antwerpen, 1938.

Vlaamse miniaturen voor Van Eyck (ca. 1380-ca. 1420), tent. cat. (Leuven, Romaanse Poort), Leuven, 1993.

Wieck, R., *Time Sanctified. The Book of Hours in Medieval Art and Life*, tent. cat. (Baltimore, Walters Art Gallery), Baltimore, 1988.

Wieck, R.S., *Painted Prayers. The Book of Hours in Medieval and Renaissance Art*, New York, 1997.

Winkler, F., *Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts. Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening*, Leipzig, 1925, 2de uitg. met addenda van G. Dogaer, Amsterdam, 1978.

Fonds voor het roerend cultureel erfgoed

De Koning Boudewijnstichting ijvert al sinds 1987 voor het behoud van het roerend cultureel erfgoed. De Raad van Bestuur van de Stichting richtte in 2001 een Fonds op om die activiteiten te ontwikkelen en verschafte het de nodige financiële middelen om de duurzaamheid van zijn tussenkomsten te verzekeren.

Het Fonds wil belangrijke elementen van het nationaal erfgoed veiligstellen om hun versnippering of verdwijning naar het buitenland te beletten, of om hun terugkeer naar België te verzekeren, zodat ze opnieuw voor het grote publiek toegankelijk worden. Het Fonds vat 'roerend erfgoed' in zijn ruimste betekenis op: archeologisch materiaal, kunstwerken, archieven en documenten, meubilair, decoratieve kunstwerken enz. Het betoont belangstelling voor alle tijdperken, van de voorhistorie tot de recente tijd. De eigentijdse kunstproductie valt evenwel buiten de opdracht van het Fonds.

Het Fonds koopt kunstwerken aan of ontvangt ze bij gift of legaat. Het zijn emblematische kwaliteitsstukken uit het Belgisch roerend erfgoed. Zij worden toevertrouwd aan een Belgische publieke instelling die voor de publiektoegankelijkheid en de wetenschappelijke ontsluiting zorgt. De Stichting valoriseert elke aankoop of gift door een tijdelijke tentoonstelling en een geïllustreerde publicatie.

Voor meer informatie: Anne De Breuck
tel.: + 32 2 549 61 54, e-mail: debreuck.a@kbs-frb.be,
www.roerend-erfgoed.be

Schenkers aan het Fonds voor het Roerend cultureel erfgoed

Jean-Pierre en Jacqueline Stroobant de Saint Eloy

Pierre en Colette Bauchau

Claire De Pauw en Marcel Stal

Thomas Neyrinck

Anne della Faille d'Huyse en Monique della Faille d'Huyse

Inhoudstafel

Voorwoord	3
Inleiding	5
De gebeden	7
Een Brusselse dame?	12
Versierde woorden	19
Een creatief arbeidsproces	30
De band en de latere geschiedenis	47
Om te besluiten	51
Geraadpleegde en aanbevolen literatuur	52
Fonds voor het roerend cultureel erfgoed	54

Het van Reynegom-getijdenboek is een baken in de kennis van de Zuid-Nederlandse kunstenaars. Het is ook een schitterend geschenk voor het collectieve geheugen en het erfgoed.